

Saulius AMBRAZAS

KELIOS PASTABOS APIE PRŪSŲ KALBOS DAIKTAVARDŽIŲ *ī* KAMIENO RAIDA

Ilgą laiką buvo manoma, kad dauguma prūsų kalbos daiktavardžių, nom. sing. linksnyje turinčių galūnę *-i* ar *-y*, yra iš prigimties (*i*)*ē* kamieno¹. Pastaruoju metu grįžtama prie jau J. Schmidto² keltos minties, kad nemaža jų dalis gali būti *ī* kamieno³, o kai kurie tyrinėtojai net kelia hipotezę, kad prūsų kalbos *ī* kamieno formos yra senesnės už atitinkamas rytų baltų kalbų *iā-* ir (*i*)*ē*-kamienes⁴. Šiame straipsnyje bus bandoma iš dalies suderinti šias dvi priešingas nuomones.

V. Mažiulis⁵, A. Kaukienė (*ī* kam.) pastebėjo kelis kuopinės prigimties prūsų kalbos *ī* kamieno daiktavardžius, pvz.: *mary* „marios“ (Hab) E 65, *plauty* „plaučiai“ (Lunge) E 126, *sari* „žarijos“ (Glut) E 43. Veikiausiai šio tipo vediniai priklauso pačiam seniausiam *ī* kamieno sluoksniui. Mat, jau šio amžiaus pradžioje H. Hirtas iškėlė hipotezę, pagal kurią *ī* kamieno vardažodžiai iš pradžių buvę kuopiniai pavadinimai⁶. Antai jis manė, kad kuopinės prigimties yra *i* kamieno dviskaitos formos (plg. lie. *akī*, s. sl. *oči*, s. ind. *akṣī*) bei tokie vediniai kaip *aký-las*, *aký-tas*, dūriniai *darbý-metis*, *karšty-metis* ir pan. Kuopinę reikšmę turi ir kai kurie vediniai su **-ī-* sen. indų kalboje, pvz.: *sarasī-* „daug košės“ : *sarasa-* „košė“, *vanī-* „miškas, tankmė“ : *vana-* „medis,

¹ R. Trautmann, Die altpreußischen Sprachdenkmäler [toliau – AS], Göttingen, 1910, 230–231; J. Endzelins, Senprūšu valoda [toliau – SV], Rīga, 1943, 64; Ch. S. Stang, Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen [toliau – VGBS], Oslo etc., 1966, 204 ir kiti.

² J. Schmidt, Die Pluralbildungen der indogermanischen Neutra, Weimar, 1889, 45 t., plg. dar E. Fraenkel, Slavisch *gospodь*, lit. *višpats*, preuß. *waispattin* und Zubehör. – ZfslPh 1950 XX 62 t.

³ W. P. Schmid, Studien zum baltischen und indogermanischen Verbum, Wiesbaden, 1963, 17–20.

⁴ V. Mažiulis, Prūsų kalbos etimologijos žodynas [toliau – PKEŽ], 2, Vilnius, 1993, 185–186; A. Kaukienė, Prūsų kalbos *ī(iā)* kamieno sąsajos su kitais kamienais [toliau – *ī* kam.]. – LKK XXXVI (spausdinamas).

⁵ V. Mažiulis, Prūsų kalbos paminklai, 2 [toliau – PKP], Vilnius, 1981, 287, 303, 327.

⁶ H. Hirt, Zur Bildung auf *-ī* im Indogermanischen [toliau – Bild.]. – IF 1912 XXXI 18 tt., plg. dar J. Kuryłowicz, The inflectional categories of Indo-European, Heidelberg, 1964, 219; Т. В. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов, Индоевропейский язык и индоевропейцы [toliau – Инд.], I, Тбилиси, 1984, 284–285, 374–375.

miškas“⁷. Ją W. Smoczyński⁸ ižiūri ir skaitvardžio *ketveri* formoje. Galbūt ši pirminė galūnės *-ī- darybos funkcija slypi kuopiniuose pavadinimuose su *-ī-no- (pvz.: lie. *beržynas*, sl. **berzina*)⁹. Juo labiau, kad baltų kalbose būdvardžiai su *-īno- yra labai ne daug.

Taigi galimas daiktas, kad prūsų kalba bus išlaikiusi labai seną būklę: čia kuopiniai pavadinimai kadaise buvo daromi ne tik su darybos galūne *-ā- (plg. pr. *austo* „burna“ (Munt) E 89, s. sl. *usta* „burna“ ir s. ind. *oṣṭhaḥ* „lūpa“, pr. *slayo* „šlajos“ (Slete) E 307 : *slayan* „pavaža“ (Sletekuffe) E 309 ir t.t.)¹⁰, bet ir su *-ī-. Toliau šių tipų vedinių keliai išsiskyrė. Dauguma kuopinių pavadinimų su darybos galūne *-ā- prūsų kalboje išlaikė bevarde giminę ir iš dalies pirminę kuopinę reikšmę. Tuo tarpu vediniai su darybos galūne *-ī- buvo įtraukti į moteriškosios giminės kategoriją ir beveik visai prarado kuopinę reikšmę.

Galbūt senas yra ir prūsų kalbos *ī* kamieno ryšys su *i* kamienu (plg. pr. *culczy* „kulšis“ (Huffe) E 138 ir lie. *kūlšis*, pr. *nozy* „nosis“ (Naze) E 85 ir lie. *nósis*, pr. *sansy* (Gans) E 719 ir lie. *žąsis*, galbūt ir s. ind. *harṣī*), nes visai gali būti, kad *i* kamienas padėjo pamatą *ī* kamienui atsirasti (Hirt Bild. 20 tt.; Гамкрелидзе, Иванов Инд. 374; Mažiulis PKEŽ II 185), plg. baltiškų priesagų kaitą: *-īno- : *-eino- : *-oi-no-, *-ītjo : *-eitjo- : *-oitjo-, *-īvo- : *-eiyo- ir pan.

Kaip nustatė A. Kaukienė (*ī* kam.), dažniausiai prūsų kalbos *ī* kamieno daiktavardžius lietuvių ir latvių kalbose atitinka *īā-* ir (*i*)*ē-* kamieniai. Aiškinantis, kuri iš šių formų senesnė, pravartu būtų atkreipti dėmesį į *īā* ir (*i*)*ē* kamienų mišimą vakarinėse lietuvių tarmėse. Juk jos veikiausiai yra atsiradusios ant vakarų baltų kalbų substrato. Šiose tarmėse *īā* kamienas yra apnykęs ir dažnai perėjęs į (*i*)*ē* kamieną¹¹. Antra vertus, kai kuriose žemaičių šnektose pasitaiko ypatybių pavadinimų, kurie nom. sing.

⁷ J. Wackernagel, A. Debrunner, *Altindische Grammatik*, II 2 [toliau – AI], Göttingen, 1954, 384.

⁸ W. Smoczyński, *Studia balto-słowiańskie*, 1, Wrocław etc., 1989, 68–69.

⁹ Plačiau žr. S. Ambrazas, *On the development of nomina collectiva in the Baltic languages* [toliau – Coll.]. – *Linguistica Baltica*, I, 1992, 39–40 (su lit.), plg. dar Mažiulis PKEŽ II 76, 78–79.

¹⁰ Mažiulis PKP; PKEŽ; В. И. Дегтярев, *Рефлексы индоевропейской формы собирательности на *-ā- в балтийских и славянских языках*. – VI tarptautinis baltistų kongresas, Vilnius 1991 m. spalio 2–4 d. Pranešimų tezės, Vilnius, 1991, 103–104; *aut.* Coll. 35 tt.

¹¹ K. Būga RR I 104; II 272–273, 665; Z. Zinkevičius, *Lietuvių dialektologija* [toliau – LD], Vilnius, 1966, 224–226; J. Kazlauskas, *Lietuvių kalbos istorinė gramatika* [toliau – LKIG], Vilnius, 1968, 208–209; A. Rosinas, *Šaukėnų šnektos īā, ē ir i kamieno daiktavardžiai*. – *Kalbotyra*, 1971, 23(1), 49–51; *Lietuvių kalbos atlasas*, 3 [toliau – LKA], Vilnius, 1991, 30–31; S. Ambrazas, *Daiktavardžių darybos raida. Lietuvių kalbos veiksmožodiniai vediniai* [toliau – DaiktvDrR], Vilnius, 1993, 32.

linksnyje turi aiškiai naujadarines formas su *-yščia* (< *-ystė*), pvz.: *draugysčią, durnysčią* ir t.t. (LKA 138, žemėl. nr. 124).

Kaip galėjo atsirasti tokios formos? Čia reikia turėti omenyje, kad kartais kai kurių nykstančių morfologinių paradigų formos staiga ima ir tampa produktyvios. Ypač pamokanti šiuo požiūriu yra baltų kalbų *u* kamieno istorija. Iš vienos pusės *u* kamieno formų vis mažėja (Kazlauskas LKIG 218–242). Antra vertus, vardažodžių, turinčių kai kurias *u* kamieno formas, atvirkščiai, daugėja. Ypač produktyvūs rytų baltų kalbose yra *u* kamieno būdvardžiai¹². Tačiau *u* kamienas yra paveikęs *o* ir (*i*)*jo* kamienų daiktavardžių paradigmas. V. Mažiulis¹³ įtikinamai įrodė, kad tokios dat. sing. formos kaip *vilkui, bróliui* yra *u* kamieno. Be to, jau XVI–XVII a. lietuvių kalboje buvo populiarios ir iš (*i*)*u* kamieno paskolintos kai kurios loc. sing. (pvz.: *mókytojuje, kraūjuje*) ir voc. sing. (*i*)*o* kamieno formos (pvz.: *mókytojau, brolaū*)¹⁴. Kai kuriose tarmėse (*i*)*u* kamieno formas gavo ir kiti (*i*)*jo* kamieno linksniai (Zinkevičius LD 254–255; Kazlauskas LKIG 223–224, 240), tarp jų ir nom. sing., pvz.: *mókytojus, pjovėjus, jáučius, vasarójus* ir pan. (LKA 27–30, 128, žemėl. nr. 11–13, 114). Veikiausiai ir vediniai su darybos galūne *-ius* yra kilę iš atitinkamų darybos galūnės *-is/-ys* vedinių dėl *ju* ir *jo* kamienų mišimo (aut. DaiktvDrR 34 tt.).

Nykstantis *i* kamienas yra šiek tiek paveikęs *ijo* (plg. Kazlauskas LKIG 182 tt.) ir galbūt (*i*)*ė* kamieną, plg. žem. gen. sing. *kárvis* (Rosinas Baltistica XXIX (1) 41 tt.).

Čia verta prisiminti ir tai, kad atematinio tipo veiksmažodžių esamojo laiko formos vėlyvu laikotarpiu kai kuriose lietuvių (ir gal latvių) tarmėse irgi tapo ekspansyvios ir ėmė veržtis į tematinius kamienus. Dėl to atsirado įvairių naujadarinių atematinių formų iš senesnių tematinių ypač Zietelos tarmėje ir P. Ruigio žodyne¹⁵.

¹² P. Skardžius, Lietuvių kalbos žodžių daryba, Vilnius, 1943, 33–35, 55–59; Z. Zinkevičius, Lietuvių kalbos istorinė gramatika, 2 [toliau – LKIG], Vilnius, 1981, 22–23 (su lit.); P. Vagnags, On history of Baltic *u*-stem adjectives. – Baltistica, 1989, 25(2), 113–122.

¹³ V. Mažiulis, Baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų santykiai, Vilnius, 1970, 106 tt., plg. dar A. H. Савченко, Сравнительная грамматика индоевропейских языков, Москва, 1974, 193–194.

¹⁴ F. Sommer, Der litauische Vokativ *brolaū* und Verwandtes. – IF 1924 XLII 323–326; E. Fraenkel, Zur Vermischung der *o* und *u* Stämme im Baltischen. – KZ 1934 LXI 270–276; Kazlauskas LKIG 186–187.

¹⁵ Ch. S. Stang, Die athematischen Verba im Baltischen. – Scando-Slavica, 1962, 8, 161 tt.; Zinkevičius LD 351–352; LKIG 102; A. Vidugiris, Zietelos tarmės veiksmažodžio kaityba. – LKK 1973 XIV 201–202.

Jau XVI–XVII a. lietuvių kalbos raštuose atsispindi polinkis trumpinti III asmens atematines formas (plg. *duost, dest, giest*, žr. Kazlauskas LKIG 312), vėliau prie jų pradėta lipdyti tematinės formas (plg. dial. *gěst(a), miėgsta, ráust(a), sérgst(a), skaūst(a)*, žr. Zinkevičius LD 350–351; LKA 88–90, žemėl. nr. 85, 86). Kaip matyti iš čia pateiktų pavyzdžių, kai kurios iš tokių antrinių atematinių formų labai primena *sto* kamieno veiksmažodžius. Tad kyla klausimas, ar atematinių formų nykimas ir jų mišimas su

Panašiai galėjo atsitikti ir su prūsų kalbos *i* kamieno daiktavardžiais. Pirmiausia, yra duomenų, rodančių, kad ne tik *i*, bet ir *(i)ē* kamienas buvo produktyvus prūsų kalboje.

1. Vedinsys *wosee* „ožka“ (Czege) E 676, neturintis tikslių atitikmenų lietuvių ir latvių kalbose, leidžia manyti, kad *nomina feminina* su darybos galūne **(i)ē* buvo produktyvūs prūsų kalboje (kaip ir lietuvių ir latvių) kalbose, o šio tipo vediniai vaidina bene svarbiausią vaidmenį baltų kalbų *(i)ē* kamieno paradigmoje. Antra vertus, prūsų kalboje nėra aiškių duomenų, rodančių, kad su darybos galūne **-i-* čia buvo daromi nauji *nomina feminina*. Vedinsys acc. sing. *waispattin* „ponią“ (Frawe) III 695 atitinka s. lie. *višpati*. A. Kaukienė (*i* kam.) *i*-kamieniu laiko ir acc. sing. *schlūsnikin* „tarnaitės“ (Dienerin) III 11718. Tačiau šis vedinsys turi ir *ā* kamieno nom. sing. formą *schlūsnikai* III 8926, kuri primena J. Bretkūno raštuose pastebėtus vedinius *daržinyka* „daržininkė“ BP I 40023–24, *pagalbinyka* „pagalbininkė“ BB Ps 70,6. Mat, su darybos galūne **-ā-* baltų kalbose kadaise buvo plačiai daromi *nomina feminina* ir tik vėliau juos imta keisti atitinkamais vediniais su darybos galūne **(i)ē*¹⁶. Tad minėta acc. sing. forma *schlusnikin*, matyt, yra antrinė. Taigi ir šiuo požiūriu prūsų kalba artima lietuvių ir latvių kalbai ir ryškiai skiriasi nuo sen. indų kalbos, kur *nomina feminina* vyrauja tarp visų *i* kamieno vardažodžių (Wackernagel, Debrunner AI 368 tt.). Be to, *nomina feminina* darymas veikiausiai nėra pati seniausia galūnės **-i-* darybos funkcija (aut. Lyt. pav. 40–41 su lit.).

2. Prūsų kalboje (kaip ir lietuvių ir latvių kalbose) *i* (*i)ē* kamieną buvo kartais keičiamas pamatinių žodžių kamienas priešdėliniuose vediniuose, pvz.: *ponasse* (Obirlippe) E 90, *poducra* „podukra“ (Stiftacht') E 182. Tuo tarpu šio tipo *i* kamieno vedinių prūsų kalbos tekstuose iš viso nerasta (Kaukienė *i* kam.).

3. Prūsų kalboje kai kurie *i* kamieno daiktavardžiai yra perėję *i* (*i)ē* kamieną, plg. pr. *greaste*, t. y. *greanste* (Witte) E 305 ir lie. *grýžtis* || *grýžtė*, la. *grízts* || *grízte*, pr. *blusne* (Milcze) E 127 ir lie. *blužnìs* ir kt.¹⁷. Šių kamienų mišimas būdingas visoms baltų kal-

tematinėmis nebuvo tas stimulus, lėmęs *sto* kamieno plitimą lietuvių ir latvių kalbose. Juo labiau, kad vieni ir kiti dažniausiai yra intranzityviniai, būsenos veiksmazodžiai. Žinoma, tam reikia platesnių tyrimų.

¹⁶ S. A m b r a z a s, Lietuvių kalbos pavadinimų pagal lyties skirtumą darybos raida [toliau – Lyt. pav.]. – Lituanistica, 1993, 3(15), 38–39.

¹⁷ T r a u t m a n n AS 229–230; V. M a ž i u l i s, Kalbos smulkmenos. – Kalbotyra, 1958, 1, 223–224; R. E c k e r t, Zu den nominalen *i*-Stämmen im Altpreußischen. – ZfSl 1974 XIX 224; K a u k i e n ė *i* kam.

boms, jis siekia tolimus prabaltų kalbos laikus¹⁸. Labai gali būti kad *i/ei/oi* kamienas padėjo pamatą ne tik *ī*, bet ir (*i*)*ē* kamienui atsirasti¹⁹.

Galima paabejoti, ar archaizmas esanti ir ta aplinkybė, kad prūsų kalboje labai retas *īā* kamienas, turintis atitikmenų daugelyje giminiškų kalbų. Juk visai gali būti, kad prūsų kalboje *ī* kamienas bus tiesiog įsiveržęs į *īā* ir šiek tiek į (*i*)*ē* kamienų sritį. Tai galėjo nulemti kai kurių formų suartėjimas. Antai čia pastebėta tendencija visiems minkštiesiems kamienams apibendrinti gen. sing. galūnę *-is*, plg. (*i*)*ē* kamieno *gijwis* „gyvenimo“ (Lebens) III 12320, *īo* kamieno *noseilīs* „dvasios“ (Geysts) III 5917, *i* ar *ī/īā* kamieno *etnistis-laims* „malonės turtingas“ (*gnadenreich*) III 631 (Kaukienė *ī* kam.). Labai sumišusios acc. sing. formos su *-in* ir *-ien, -en*, pvz.: *semmin* „žemė“ (Erden) I 712 ↔ *semmien* II 711, *nactin* „naktyje“ (inn der Nacht) I 134 ↔ *nacktien* III 751-2, *kirkīn* „bažnyčia“ (Kirche) I 97-8, *kijrkīn* III 454 ↔ *kirken* II 98 (Trautmann AS 232, 237-238; Endzelīns SV 64-66; Stang VGBS 205; Kaukienė *ī* kam.). Dėl panašių formų suartėjimo vakarinėse lietuvių kalbos tarmėse sumišo *īā*, *īē* ir *i* kamienai (žr. 11 išn. nurodytą lit.).

Čia pateikti duomenys leidžia daryti atsargią prielaidą, kad nykstant kuopiniams pavadinimams su darybos galūne **-ī-* ir susikryžiusus (*i*)*ē*, *īā* ir *ī* kamienų paradigmoms, vietoj senesnių *īā* ir (*i*)*ē* kamieno (taip pat šiems kamienams artimų) formų prūsų kalboje pamažu ėmė rasti kai kurių naujų *ī* kamieno nom. sing. ir gal acc. sing. formų. Juk niekam nekyla abejonių, kad tokios formos kaip *mūti* III 673, acc. sing. *mūtin* III 10122 (plg. *mothe* „motina“ (Muter) E 170, lie. *mótė*), *duckti* „duktė“ (Tochter) III 674 (plg. lie. *duktė*) yra naujos. Tad gal naujos yra ir tos prūsų kalbos *ī* kamieno formos (ar bent jų dalis), kurios lietuvių ir latvių kalbose atitinka *īā* ir (*i*)*ē* kamieno formas, plg. pr. *asy* „ežia“ (Reen) E 241 ir lie. *ežià*, la. *eža*, pr. *pelky* „pelkė“ (Bruch) E 287 ir lie. *pélkė*, la. *pelce* ir kt. Be to, *ī* kamieną plisti skatino ir balsio *ē* polinkis virsti balsiu *ī* (plg. lie. *ėdis* ir pr. *īdis* „valgis“ (Essen) III 7514) prūsų kalboje.

Žinoma, čia pateikti samprotavimai yra diskusinio pobūdžio. Tai tik mintys, kilusios klausantis A. Kaukienės pranešimo²⁰ J. Geruliui skirtoje konferencijoje.

¹⁸ R. Eckert, Die Nominalstämme auf *-i* im Baltischen unter besonderer Berücksichtigung des Slawischen, Berlin, 1983.

¹⁹ W. R. Schmalstieg, Indo-European linguistics. A new synthesis, University Park-London, 1980, 61 tt.; aut. Lyt. pav. 43.

²⁰ Plg. jos tezes: A. Kaukienė, Prūsų kalbos *ī(īā)* kamieno sąsajos su kitais kamienais. – Lietuvių kalba: tyrėjai ir tyrimai Jurgiui Geruliui (1888 08 13 apie 1945) paminėti. Konferencijos pranešimų tezės 1993 m. spalio 20–22 d. Vilnius, 1993, 17–18. Šio pranešimo pagrindu parengtas platus straipsnis (Kaukienė *ī* kam.).

SOME REMARKS TO THE DEVELOPMENT OF SUBSTANTIVES WITH *i* STEM IN OLD PRUSSIAN

S u m m a r y

Some Old Prussian substantives with *i* stem, especially *mary* (Hab) E 65, *plauty* (Lange) E 126, *sari* (Glut) E 43, which came back from *nomina collectiva*, are very old. The other part of them is supposed to be the result of contamination of *i*, *iā* and *(j)ē* stems, cf. OPr. *asy* (Reen) E 241 and Lith. *ežià*, Latv. *eža* „boundary“, OPr. *pelky* (Bruch) E 287 and Lith. *pélké*, Latv. *pelce* „swamp, marsh“. The similar process took place also in West Lithuanian dialects (they can be descended from West Baltic too).